

ГЕОПОЛІТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНИ

УДК 94(36): 327

DOI: 10.24144/2078-1431.2024.1(32).9–18

*Сергій Федака,
доктор історичних наук,
професор кафедри Античності,
середніх віків та історії України домодерної доби
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

ГЕОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ РУСЬ

Проблема становлення держави Русь — одна з найскладніших у вітчизняній історіографії. Давня взаємодія слов'ян зі степами Північного Причорномор'я дозволяє припускати, що загадкове плем'я «русь» походить саме звідти. Історичні руси — це степове об'єднання аланів і булгар. Навколо них з часом починають гуртуватися і східні слов'яни. Взаємини слов'ян і русів ґрунтувалися на взаємній вигоді. Слов'яни отримували доступ до вільних чорноземів для землеробства і надійний захист від кочовиків. Руси же отримали нову сферу політичного впливу і ринки збуту для транзитних і власних товарів. І все ж взаємна асиміляція слов'ян і русів відбувалась украй повільно. Переміщення русів на Дніпро зумовлене відкриттям ними Дніпрового торгового шляху із подальшим його продовженням по морю до Константинополя. Алано-булгарська концепція Русі дозволяє позбутися багатьох недоречностей, пов'язаних з досі домінуючою у багатьох українських істориків норманською концепцією Русі. Ця концепція пов'язує Русь з багатовіковою історією українського степу.

Ключові слова: руси, алани, булгари, слов'яни, салтово-маяцька культура.

The problem of the formation of the state Rus' is one of the most difficult in the national historiography. The ancient interaction of the Slavs with the people of the steppes of the Northern Black Sea region suggests, that the mysterious Rus' tribe originated from there. The historical Rus' are a steppe union of Alans and Bulgars. Over time, Eastern Slavs began to gather around them. Alans and Bulgarians lived separately within the Saltovo-Mayak community. But the Dmitriiv fortress already demonstrates a certain mixing of them, Penkiv culture of the Slavs was also found there. It seems that the Bulgarians adopted the practice of catacomb burials from the Alans. People of different ethnicities also lived in the settlements around the fortresses. This is how a tribal union first arose, and then the state of Rus'. Many immigrants (Slavs and Rus') from the abandoned fortresses and settlements of Podonia came to the Seym and Desna valleys. Relations between Slavs and Rus' were based on mutual benefit. Slavs received

access to free chernozems for farming and reliable protection from nomads. Archeology shows that this era was exceptionally peaceful for the Slavs of the Left Bank of the Dnieper, which led to a sharp increase in the population. The Rus', on the other hand, gained a new sphere of political influence and sales markets for transit and own goods. And yet, the mutual assimilation of Slavs and Russians took place extremely slowly. The movement of the Rus' to the Dnieper was due to their opening of the Dnieper trade route, with its further continuation by sea to Constantinople. Maintenance of this route required a much higher degree of social organization than their trips to the middle Volga. At the time of the construction of this road, the linguistic assimilation of the Rus' and Slavs had not yet taken place, so two nomenclatures of the Dnieper rapids were formed – Rus' and Slavic. The Alano-Bulgarian concept of Rus' makes it possible to get rid of many inaccuracies associated with the Norman concept of Rus', which is still dominant among many Ukrainian historians. This concept connects Rus' with the centuries-old history of the Ukrainian steppe.

Keywords: Rus', Alans, Bulgarians, Slavs, Saltovo-Mayak culture.

Постановка проблеми. Проблема становлення держави Русь — одна з найскладніших у вітчизняній історіографії. Норманська концепція становлення руської державності на сьогодні максимально дискредитована. Тому доречно звернутися до степової (алано-булгарської) концепції становлення Русі.

Аналіз останніх публікацій. Щодо походження етноніму Русь є багато теорій: фінська (В.Татищев, 1739), варязька (Г.Міллер), хозарська (Еверс, 1814), литовська (М.Костомаров, 1860), угорська (Юргевич, 1867), єврейська (Барац, 1910), кельтська (С.Шелухін, 1929) [14, с.79-80.]. Нині поширена думка, що етнонім має сарматське походження [9, с.636]. Принциповим прихильником сарматської концепції Русі зокрема був Ю. Павленко [11].

Мета статті — окреслити геополітичні аспекти становлення Русі як об'єднання русів (алано-булгар) і східних слов'ян.

Результати дослідження. Найраніше з повідомлень про русів збереглося у сирійській хроніці VI ст. Псевдо-Захарії, який під 555 р. так писав про народи на північ від «Кавказьких воріт» (Дербентського перевалу): «Анвар, себір, бургар, алан, куртаргар, хасар, дірмар, сирутур, баграсік, кулас, абдел, ефталіт – ці 13 народів живуть у наметах, існують завдяки м'ясу худоби і риби, диких звірів і зброї. Вглиб від них – народ амазрати і люди-пси, на захід і на північ від них – амазонки... Сусідній з ними народ рос, чоловіки з величезними кінцівками, у яких немає зброї і яких не можуть носити коні через їхні кінцівки. Далі на схід біля північних країв ще три чорні народи» [12, с.165-166.]. Як бачимо, у цій етнографічній довідці немає нічого фантастичного. Перші тринадцять етносів – добре знані з інших джерел, це переважно тюркські і кілька ірано-сарматських племен. Люди-пси, очевидно, теж цілком реальні тюрк юти, тотемом яких був вовк. Амазонки – якийсь сарматський етнос з найбільшими пережитками матриархату. Тож не доводиться сумніватися й у реальності згаданих тут росів – навіть попри дещо екзотичну деталь щодо їхніх довгих ніг, через

які їх ніби не носять коні. Певно, цей етнос не знав коней, чим виділявся з-поміж сусідів (передусім – від найближчих до них амазонок), проте компенсував це чимось іншим: з пізніших джерел відомо, що руси були вправними човнярами. Також грузин Георгій Масінанделі повідомляв, ніби 626 р. Русь напала на Константинополь, а водночас з гордістю відзначає, що 643 р. грузинський володар Дербенту зміг дати відсіч Русі [23, с.37.]. Наступне повідомлення про русів залишив правитель Дербента Шахріяр, який 644 р. писав до саманідського візиря Мухамеда Баламі: «Я перебуваю між двома ворогами: один – хозари, другий – руси, які суть вороги цілому світові, особливо же арабам, а воювати з ними, крім тутешніх людей, ніхто не вміє. Ніж платити данину, будемо воювати з русами самі і власною зброєю. І будемо стримувати їх, аби вони не вийшли зі свого краю» [Цит за: 22, с.393.]. Судячи з цього повідомлення, руси тоді локалізувалися на східному березі Азовського моря.

Специфічні згадки про русів збереглися у поемах Нізамі і Фірдоусі. Поема азербайджанця Нізамі (1141 – 1209) «Іскандер-наме» – своєрідний східний рицарський роман, де Олександр Македонський – мусульманин, що здійснює хадж у Мекку і пропагує чадру серед половецьких жінок. У поемі діє ряд середньовічних народів, для їхньої характеристики Нізамі залучає вже архаїчні для нього реалії VIII – IX ст., зокрема: «Рус, жадібний до битв, з'явився до нас вночі з країн алан і арків і ударив нас, наче град. Не змігши прокласти собі шлях через Дербент і його околиці, він пустився у море і на палубах своїх кораблів здійснив вторгнення... і пробудив у цій країні ненависть, що споконвіку розділяла наші дві народності... він не залишив нічого, що було зібрано в Абхазії... Цей народ спустошив всю територію Бердаа... Це ніхто інші, як розбійники, подібні до вовків і левів. Вони ніколи не віддаються веселощам бенкетів. Вони оволодівають країнами і підкорюють міста». Коли руси полонили царицю Бердаа, в яку був закоханий Іскандер, той вирішив нацькувати на русів тюркські племена, що заселяли степи від Хозарії аж до Китайського моря: «Надихнувши тюрків цих країн напасти на русів, можна їх виснажити і стримати їхній напір» [Цит. за: 18, с.44-56.].

Перський і таджицький поет Фірдоусі (940 – 1020) згадує русів на Кавказі у зв'язку з подіями VIII ст. У цього автора теж протистоять Дарій Третій (йому надано рис арабського халіфа) і Филип Македонський, наділений рисами візантійського імператора. При цьому араби у поемі підходять до візантійських рубежів з боку Кавказу, уклавши угоду з «володарем русів» [21, с. 366].

Одна з можливих етимологій слова «русь», «рось» – це з іранських мов «рокс-ас», тобто «світлі аси». Так сармати називали свої племена, що мешкали у степовій, постійно освітленій місцевості, де не було затінку від лісів чи гір, або ж мряки від частоті зміни погоди на морському узбережжі. Природнім антонімом до цього терміну були «савіри», «савраси», тобто «темні аси», як називали мешканців затінених (лісових і лісостепових) ландшафтів. О. Трубачов вважає, що етнонім «рос» споконвіку тяжів до узбережжя Чорного і Азовського морів.

Відтоді арабські і перські автори залишили про русів велику кількість звісток. Б. Заходеру, що здійснив колосальну текстологічну роботу, вдалося звести усе різноманіття цих повідомлень до 21 теми, зокрема: 1) руси мешкають на острові, розміри якого – три дні дороги у ширину і у довжину, на острові хащі і сира земля, правитель їхній зветься каганом, 2) руси нападають на слов'ян, продають їх у рабство до Хозарії і Болгарії (Волзької), грабують від них провіант, 3) руси традиційно забезпечують спадком лише дочок, синам же вручають мечи, аби ті самі здобували маєток. Відомості про торгівлю русів зведено до 13 тем [4]. Зокрема, одне з арабських джерел при описі хозаро-арабської війни 764 р. згадує ватажка «рас-тархан», в якому вбачають саме воєначальника русів [22, с.396].

724 р. арабський воєначальник Джеррах обклав кавказьких аланів полушною податтю, після чого частина їх пішла на північ. Тікаючи від арабів, алани і болгари у 730-х рр. займають Подоння і Донеччину і силоміць утверджуються на східній околиці слов'янського ареалу (майбутній Чернігово-Сіверській землі), частково підкоривши місцеве населення. Внаслідок цих процесів формується салтово-маяцька культура. З сер. VIII ст. відомо ряд її провідних ранньоміських центрів на Харківщині. Салтівське городище розглядають як «столицю окремої, хоча, можливо, і залежної від Хозарії, держави» [11, с.305]. Алани і болгари в рамках салтово-маяцької спільноти жили поокремо. Але Дмитрівська фортеця демонструє вже певне їхнє змішування, там же знайдено пенківський посуд. Схоже, що болгари перейняли у алан практику катакомбних поховань. У поселеннях навколо фортець теж жили люди різної етнічної належності. Одним з показників гетерогенності населення є різноманіття типів жител і технології їх спорудження. Злиття двох окремих етносів у третій (русь) відбувається у специфічних умовах прикордоння між степовою імперією та її варварським оточенням. Як відзначає С. Плетньова, «хозарське прикордоння... було заселене сім'ями, все чоловіче населення яких несло військову службу... Воєнізація населення торкалась... не лише чоловіків, а й жінок, багато з яких поховані зі зброєю, воїнськими поясами, зброєю і конями. Певною мірою це населення, безсумнівно, оберігало якісь посталі рубежі, оскільки, природно, захищало свої особисті володіння від різноманітних вторгнень. Та основною його функцією була не охорона прикордоння, а проведення в життя наступальної політики каганату щодо західних і північно-західних сусідів» [13, с. 278, 282]. Цікаво, що всі без винятку фортеці русів розташовані на правому (західному) березі Дону, Осколу і Сіверського Дінця і, значить, мали, треба думати, не оборонне, а наступальне призначення: це були свого роду плацдарми для нападу.

Водночас практично одразу з формуванням руського етносу починаються його контакти зі слов'янами. У тому ж таки Дмитрівському поселенні характерні для юрт вогнища і ями для опорних стовпів чергуються зі слов'янськими напівземлянками. Чимало слов'янських поселень відкрито при впадінні у Дон р. Бішкіна, а деякі містилися ще південніше – у відкритому степові. Одиничні поселення протяглися до злиття Дону і Чиру. Можливо, якусь частину слов'ян розселили тут насильно для забез-

печення провіантом фортець. Але в цілому міграції були добровільними, про що свідчать земляні укріплення навколо окремих слов'янських поселень. Повністю залежному населенню не дозволили би їх споруджувати [20, с.135-136, 138].

Але на початку контактів, у сер. VIII ст. певні конфлікти між алано-булгарами і слов'янами все-таки мали місце. Тоді гине Пастирське городище, закопуються Малоржавецький, Мартинівський та інші скарби. Можливо, це свідчення навали хозар разом з залежними від них алано-булгарами. Лівобережжя опинилося під безпосереднім хозарським гнобленням, тому розвинута волинцевська культура змінюється роменською з типовими для неї невеликими, розташованими у важкодоступних місцях городищами з нижчим життєвим рівнем [11, с.305]. Припускають, що київські поляни у другій половині VIII ст. визнали свою залежність від хозар, погодилися платити данину (згадка про неї міститься у недатованій частині Повісті вчених літ [8, с.10-11]), тому уникали пљондрювання. Це переконливо пояснює відсутність на Київщині скарбів «старожитностей русів». Натомість слов'янські племена Лівобережжя (басейну Ворскли), Потясминня і Поросся (сіверяни й уличі) завдали опору хозарам і зазнали поразки. У наступні десятиліття консолідація цих частково розбитих племен відбувається під зверхністю алано-булгар, тобто русів. Іншим центром консолідації слов'ян стає Київське Подніпров'я, проте і тут поляни мусять орієнтуватися на русів, аби за їх допомогою скинути залежність від хозар.

Таким чином, різні ознаки свідчать про поступове складання вимушеного симбіозу слов'ян і русів. Візантійський хроніст Скілиця повідомляв: «Все наявне на берегах Евксина і його узбережжя пљондрував і спустошував у набігах флот росів. Народ же росів – скіфський, живе біля Північного Тавру, грубий і дикий» [2, с. 218].

Всупереч зауваженням арабських авторів, взаємини русів зі слов'янами мали не тільки воєнний, а подекуди й мирний характер. Про це свідчить поширення багатьох елементів салтово-маяцької культури у слов'янське середовище, зокрема у волинцевську культуру наприкінці VII – у середині VIII ст. у басейні Сіверського Дінця відомі роменські городища в оточенні салтівських відкритих поселень [17, с.164]. На слов'янських поселеннях співіснує слов'янська і салтівська кераміка. Частина салтівського населення переселялась у слов'янське середовище, показовий у цьому плані Білогорський могильник у верхів'ях Дону. О. Бубенок пояснює тісні контакти тим, що обидва етноси «належали до числа поневолених хозарами етнічних груп, незважаючи на те, що алани мали виконувати експансіоністську політику хозарського уряду», та при цьому «алани проживали на території Хозарського каганату, а слов'яни були лише залежними від Хозарської держави племенами» [1, с. 201]. При цьому фінал хозарського впливу у Сер. Подніпров'ї датують першою третиною IX ст.

Подальше поглиблення взаємин Візантії і русів, очевидно, пов'язане з тим, що 836 р. у Херсонесі утверджується візантійська адміністрація, він остаточно стає одним з найвіддаленіших форпостів Візантії. У якомусь зв'язку з цим невдовзі частина угорців пішла з Пн. Причорномор'я на Ду-

най, а руське посольство 837 р. прибуло до Константинополя для переговорів. Про їх хід нічого не відомо, але ясно, що вони зайшли в глухий кут, оскільки посланцям не дозволили повернутися додому, замість того під якимось приводом їх відправили на захід. Можна припустити, що імператор не бажав робити русам жодних поступок, оскільки не хотів сваритися з хозарами.

Наше літописання традиційно датує «початок Русі» 842 р., коли почав царювати імператор Михаїл. У житті візантійського святого Георгія Амастрідського наводиться свідоцтво про заснування чорноморської колонії Русі: «близько 842 року» народ Русів «розорив Амастаду в Пафлагонії, на березі Чорного моря і залишив там гарнізон». Руси за договором повернули частину видобутку і визволили всіх полонених. Твір ал-Якуба під 844 р. містить оповідь про похід русів на Іспанію, про що тривають суперечки.

Ще одну звістку про русів подає аль-Хорезмі у «Книзі картин землі», написаній між 836 і 847 р. Там згадується «Руська гора», з якої бере початок річка Д'рус. Останню інтерпретують як Дніпро («Данапрос»). Навряд чи аль-Хорезмі мав реальні відомості про Валдайську височину, звідки витікає Дніпро. Просто за арабськими географічними уявленнями, кожна велика річка витікає з гори. Тому сприймаючи Дніпро як руську річку (про це додатково свідчить і співзвуччя наведеної арабської назви), автор назвав і гіпотетичну гору теж Руською. Отже, на той момент руси вже пов'язувалися саме з Подніпров'ям, а не з Доном чи Приазов'ям, як раніше.

Наступне арабське джерело свідчить про поступову слов'янізацію русів. Мова про трактат Ібн Хордадбеха, першу редакцію якого датують 846 р., а другу – кінцем IX ст. Автор називає руських купців «видом слов'ян»: «Вони вивозять боброве хутро і хутро чорної лисиці і мечі з найвіддаленіших частин країни слов'ян до Румського моря», а «річкою слов'ян» вони ж «пропливають протокою до столиці хозар». Далі через Каспій руси потрапляють до Багдаду, «де перекладачами для них служать слов'янські раби». При цьому руси «видають себе за християн» [10, с. 384-385.].

Внаслідок гоніння в Хозарії на мусульман, що спалахнули 854 р., хозари-мусульмани втекли у Закавказзя. Кавари, які втекли після другого повстання до угорців, були раніше юдаїзовані (підтвердження цього факту І. Ерделі бачить в єврейській символіці, яка присутня на цеглинах однієї з каварських пам'яток в Угорщині), отже, їх повстання не мало відтінку міжконфесійної ворожнечі. Швидше, їх невдоволення було викликано втратою домінуючого становища в Хозарії і виходом на перший план деяких власне хозарських родів, що нажили величезні капітали на різко зростаючій на поч. IX ст. торгівлі з північними країнами, поставках хутра до мусульманських держав. Лише після другого повстання кавар 854 р. і втечі більшості їх в Пн. Причорномор'я (до угорців) і за Кавказ, угорці примирилися з Хозарією.

Припускають, що 858 р. хозари прийняли християнську віру. Варяги і хозари ділять сфери впливу. Варяги беруть данину з чуді, слов'ян, мери і кривичів, а хозари – з полян, сіверян, в'ятичів. 859 р. варяги і хозари домовилися про розподіл сфер майбутніх завоювань, які мали здійснити.

Вся територія між Балтійським і Чорним морями була розділена на дві сфери впливу: хозарско-мадярську на півдні і варязьку на півночі. «Варяги через моря наклали данину на чудь, славен, мерю, весь і кривичів, а хозари наклали данину на полян, сіверян, і в'ятичів». 893 р. хозарський уряд уклав союз з мадярами і греками проти печенігів і болгар. Хозарський цар послав морем до Візантії військо для війни з болгарами. Греко-хозарське військо було розбите болгарами, які з особливою жорстокістю обійшлися з хозарами – їм перед розміном відрізали носи. Руський каганат міг лежати десь на шляху мадярів з Подоння у бік Дунаю. Найімовірніше, стаття «Повісті временних літ» під 898 р. і відповідний уривок з Аноніма короля Бейли описує не напад мадярів на Київ (навіщо їм робити такий гак на північ?), а конфлікт з Руським каганатом десь у Приазов'ї [5].

Чимало переселенців (слов'ян і русів) з залишених фортець і поселень Подоння прийняли долини Сейма і Десни. У похованнях др. пол. IX ст. навколо Чернігова знаходять багаті набори зброї і вельми досконале спорядження кіннотників, що дозволяло відбивати набіги степовиків. Натомість навколо Києва тоді не було ще подібних сторожових постів. Навіть Китаїв, важливий стратегічний пункт за 10 км на південь від Києва, почав функціонувати тільки з сер. X ст.

Взаємини слов'ян і русів ґрунтувалися на взаємній вигоді. Слов'яни отримували доступ до вільних чорноземів для землеробства і надійний захист від кочовиків. Археологія свідчить: ця доба була винятково мирною для слов'ян Лівобережжя, що привело до різкого збільшення населення. Руси же отримали нову сферу політичного впливу і ринки збуту для транзитних і власних товарів.

Головною ж причиною було протистояння людоловським набігам, що набирали дедалі більшого розмаху. Як висловилася Н. Яковенко: «Оскільки ж ні мусульманам, ні християнам релігія не дозволяла (принаймні теоретично) перетворювати на рабів єдиновірців, язичницькі землі балтів, германців, угро-фінів і слов'ян перетворилися на гігантський заповідник потенційних рабів» [24, с.27].

Тому про мирне сусідство свідчать і спільні поселення слов'ян і русів: Хоперське, Пастирське городище, Канцерка, Мохнач, Коробківське городище [16, с.64.]. З географічних причин першими слов'янами, що вступили в етнічну взаємодію з русами, були сіверяни: «В культурі сіверян Північно-Східної України праукраїнські елементи поєдналися з ірано-аланськими і навіть тюркськими (хозаро-болгарськими)» [3, с.33].

Та вже у сер. IX ст. Русь (у територіальному сенсі) стає назвою Київської землі (сучасні Київська і Черкаська області) [19, с.45.]. Вже майже століття робляться спроби вивести етнонім русів з гідроніму Рось. Зокрема В.Сергійчук заявив: «Підтримуємо тих дослідників, які схиляються до версії, що назва Русі, яку прийняли наші давні хлібороби, пішла від річок, серед яких вони розселялися. Рось, Роставиця, Росава, Росавка. Можливо, якимсь чином назва Росі пов'язується з відомим народним вітанням «З роси і води!» [15]. Як на нас, залежність тут протилежна (Рось від русів), і сформувалась вона після переселення русів у басейн Росі. Нещодавно

справедливо наголосив М. Котляр: «Не буду входити в деталі, скажу лише, що за законами лінгвістики в слові Рось «о» ніяк не могло перейти в «у»...» [6, с.8.]. Натомість протилежний перехід цілком реальний.

І все ж взаємна асиміляція слов'ян і русів відбувалась украй повільно. Навіть в XI ст. термін «рус» мав не так етнічне, як соціальне навантаження: так іменували соціальну еліту. У «Руській Правді» вказується, що рус – це «гридин, любо коупчина, любо ябетник, любо меченик». Разом з тим після Володимирового хрещення термін «рус» набуває конфесійного значення і починає означати передусім християнина. У цій якості він вже широко застосовується і до представників різних слов'янських племен, власне, змінює собою їхні архаїчні вже на той час етноніми.

Переміщення русів на Дніпро зумовлене відкриттям ними Дніпрового торгового шляху із подальшим його продовженням по морю до Константинополя. Обслуговування цього шляху потребувало значно вищого ступеня суспільної організації, ніж їхні поїздки на середню Волгу. На момент прокладання цього шляху лінгвістичної асиміляції русів і слов'ян ще не відбулося, тому сформувалося дві номенклатури Дніпрових порогів – руська і слов'янська, зафіксовані Костянтином Багрянородним.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Алано-булгарська концепція Русі дозволяє позбутися багатьох недоречностей, пов'язаних з досі домінуючою у багатьох українських істориків норманською концепцією Русі. Становлення Русі зумовлене складною взаємодією трьох етносів (аланів-сарматів, булгар-тюрків і східних слов'ян) та зумовленим цією взаємодією переміщенням їхнього об'єднання зі Степу до Середнього Подніпров'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бубенок О. Від Атtilи до Чингізхана. Біла Церква, 2012.
2. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т.2. М., 2010.
3. Залізняк Л. Україна в колі світових цивілізацій. К., 2006.
4. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Т.2. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенегы, русы, славяне. М., 1967.
5. Кириченко С. О. Причорноморсько-Азовська Русь// Український історичний журнал. 2004. №3.
6. Котляр М. Ф. Історія суспільного життя Русі. К., 2016.
7. Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1990.
8. Літопис Руський. К., 1989.
9. Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996.
10. Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI – IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965.
11. Павленко Ю. Передісторія давніх русів у світовому контексті. К., 1994.
12. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР. М.; Л., 1941.
13. Плетнёва С.А. На славяно-хазарском пограничье. М., 1989.
14. Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.2. К., 1993.

15. Сергійчук В. Из Росі напившись чистої води // Голос України. 2017. 14 червня.
16. Сухобоков О. В. Славяне Дніпровського Левобережжя. К., 1975.
17. Сухобоков О. В. Тюркомовні народи в історії населення лівобережної дніпровської лісостепової України // Хазарський альманах. Т.3. 2004.
18. Тебеньков М. Древнейшие сношения Руси с прикаспийскими странами в поэме «Искандер-наме» Низами как источник для характеристики этих сношений. Тифлис, 1896.
19. Тихомиров М. Н. Русское летописание. М., 1979.
20. Франклин С., Шепард Д. Начала Руси. М, 2009.
21. Фирдоуси. Шахнаме. Т.4. М., 1969.
22. Цветков С.Э. Русская история. М., 2003.
23. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Рим; Нью-Йорк, 1965.
24. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 1997.

REFERENCES

1. Bubenok O. (2012). *Vid Attily do Chynhizkhana [From Attila to Genghis Khan]*. Bila Tserkva [in Ukrainian].
2. *Ancient Rus' in the light of foreign sources*. (2010). (Vol. 2). Moskva [in Russian].
3. Zaliznyak L. (2006). *Ukrayina v koli svitovykh tsyvilizatsiy [Ukraine in the Circle of World Civilizations]*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Zakhoder B. N. (1967). *Kaspiyskiy svod svedeniy o Vostochnoy Yevrope [Caspian Code of Information about Eastern Europe]*. (Vol. 2). Bulgars, Magyars, peoples of the North, Pechenegs, Rus, Slavs. Moskva [in Russian].
5. Kyrychenko S. O. (2004). *Prychornomors'ko-Azovs'ka Rus' [Black Sea-Azov Russia]*. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 3 [in Ukrainian].
6. Kotlyar M. F. (2016). *Istoriya suspil'noho zhyttya Rusi [History of public life in Russia]*. Kyiv [in Ukrainian].
7. Krypyakevych I. (1990) *Istoriya Ukrayiny [History of Ukraine]*. Lviv [in Ukrainian].
8. *Russian Chronicle* (1989). Kyiv [in Ukrainian].
9. *Small encyclopedia of ethno-state studies* (1996). Kyiv [in Ukrainian].
10. Novosel'tsev A.P. (1965). *Vostochnyye istochniki o vostochnykh slavyanakh i Rusi VI – IX vv. [Eastern sources about the Eastern Slavs and Rus' VI – IX centuries]*. *Drevnerusskoye gosudarstvo i yego mezhdunarodnoye znacheniyе – The Old Russian state and its international significance*. Moskva [in Russian].
11. Pavlenko YU. (1994). *Peredistoriya davnikh rusiv u svitovomu konteksti [Prehistory of ancient Rus in the world context]*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Pigulevskaya N.V. (1941). *Siriyskiye istochniki po istorii narodov SSSR [Syrian sources on the history of the peoples of the USSR]*. Moskva [in Russian].
13. Pletnova S.A. (1989). *Na slavyano-khazarskom pogranich'ye [On the Slavic-Khazar borderland]*. Moskva [in Russian].
14. Polons'ka-Vasylenko N. (1993). *Istoriya Ukrayiny [History of Ukraine]*. (Vol. 2). [in Ukrainian].
15. Serhiychuk V. (2017). *Iz Rosi napyvshys' chystoyi vody [Having drunk clean water from Rosi]*. *Holos Ukrayiny – Voice of Ukraine* [in Ukrainian].